

ТОШКЕНТ ШАҲАР ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ
ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ИНСТИТУТИ

Л.Р.МИРЖАЛОЛОВА

**БОЛАЛАРНИНГ СЎЗ
БОЙЛИГИНИ ЭРТАКЛАР
АСОСИДА ОШИРИШ**

ТОШКЕНТ – 2013

Ушбу методик тавсияномада мактабгача ёшдаги болаларнинг сўз бойлигини эртақлар асосида ошириш, нутқ маданиятини ривожлантириш масалалари ёритилган. Тавсиянома мактабгача таълим муассасаларининг тарбиячилари ҳамда ота-оналарга яқиндан ёрдам беради деган умиддамиз.

Муаллиф: **Л.Р.Миржалолова**, Тошкент шаҳар халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институти мактабгача, бошланғич ва махсус таълим кафедрасининг доценти, педагогика фанлари номзоди.

Тақризчилар: **З.Файзиева**, мактабгача, бошланғич ва махсус таълим кафедраси мудири

С.Каримова, педагогика фанлари номзоди, доцент

Л.Абидова, мактабгача, бошланғич ва махсус таълим кафедраси катта ўқитувчиси.

БОЛАЛАРНИНГ СЎЗ БОЙЛИГИНИ ЭРТАКЛАР АСОСИДА ОШИРИШ

Халқ оғзаки ижодида энг бой ва ранг-баранг жанрлардан бири эртақдир. Эртақлар халқ ҳаёти, миллий маънавияти, урф-одатлари, удумлари, анъаналари, орзу-умидларини акс эттириб, болаларга маънавий, ахлоқий ва бадий озиқа беради.

Халқимиз “Эртақлар - яхшиликка етақлар” деб бежиз айтмаган. Улар ҳар бир халққа хос ва мос бўлган ҳикоятлардир. Халқ эртақлари тарбиявий жараёни яхлитлигича ташкил этиш, яъни ахлоқий, маънавий, экологик, эстетик ва ақлий ривожланиш чегараларини кенгайтириш имконини беради. Айни пайтда улар тингловчининг кўпгина яхши хотираларини ёдига солади. Инсон болалигидан бошлаб яхшиликка, эзгуликка доимо интилиб яшайди. Ҳар бир бола эртақ тинглаётган чоғида қаҳрамонлардан бирига ўхшашни, уларга тақлид қилишни орзу қилади. Китоблардаги расмларни қизиқиш билан томоша қилиш, катталарнинг нутқини қандай мароқ билан тинглаш болаларнинг эртақларга ижобий муносабатда эканлигидан далолат беради. Эртақлардаги образлар ҳис-ҳаяжонга бой, рангдор ва шу билан бирга кичкинтойларнинг тушунишлари учун содда бўлиб, ҳақиқатга яқинлиги билан уларни ўзига ром этади. Эртақлар ёрдамида болаларнинг хотираси, диққати, тафаккури ривожлантирилади, тасаввур ва фантазиялари уйғотилади. Фантазиянинг уйғотилиши ҳар хил ҳайвонларнинг кесилган таналарини бирлаштириш орқали турли ажойиботларни яратишда яққол кўринади. Шу билан бирга боланинг нутқи, тафаккури ўсиши билан бир қаторда дунёқараши ҳам кенгайиб боради. Эртақлар тинглаш, ўқиш - она тилида тил ва нутқнинг тараққий этишини белгилаб берадиган асосий омиллардан бири ҳисобланади.

А.Суюмовнинг «Болалар адабиёти» кўлланмасида бундай дейилади: «...эртақда меҳнатсеварлар тақдирланади, ялқовлар жазоланади. Бу ҳол болаларни меҳнатсевар, қаҳрамон қилиб тарбиялайди.

Эртақларда табиат манзаралари ҳам тасвирланади. Бола бепоён, гўзал,

мусаффо далаларни, сершовқин ўрмонларни, баланд-баланд тоғларни, ажойиб «оқ олтин» майдонларини, тез оқар дарё-анҳорларни кўради, улардан завқланади»¹.

Қўлланмага мактабгача ёшдаги болалар учун мўлжалланган халқ оғзаки ижодига оид «Шолғом», «Бўғирсоқ», «Бўри ва етти улоқ», «Кумурска», «Чивинбой» каби кўплаб эртаклар киритилган.

Ҳар бир эртакнинг ўз ғояси бор. Масалан, «Шолғом» ўйин эртаги болаларни фикрлашга, воқеаларни муайян кетма-кетликда айтишга ундайди, "Куч - бирликда" деган нақлнинг мазмунини англаб етишларига ёрдам беради.

Эртак қаҳрамони дуч келадиган ўхшаш вазиятларнинг алмашилиб бориши орқали юзага келадиган такрорлар болаларнинг нутқини ўстиришга, нутқ маданиятини (нутқни тўғри тушуниш, тўғри сўзлаш, оҳангига риоя этиб ифодали гапириш) эгаллашларига ёрдам беради. Бугина эмас, эртакдаги воқеалар бир-бирига боғлиқ равишда содир бўлар экан, болалар ана шу алоқадорликни, одамлар ўртасидаги муносибатларни ҳам англай бошлайдилар.

Мактабгача ёшдаги болаларга эртаклар ҳикоя қилиш, яъни эртак айтиш йўли билан, шунингдек, уларни ўқиб бериш орқали етказилади. Лекин бугунги кунда янги педагогик технология талабига кўра бу каби иш турлари етарли эмас. Айниқса, ахборот технологиялари кенг оммалашаётган даврда компьютер экранлари орқали эртакни кўрсатмали эшиттириш имкониятлари юзага келганлиги туфайли ҳам янгидан янги усулларга йўл очилмоқда. Эртак сўзлаб берилгандагина матн «жонланади». Ҳикояловчининг хатти-ҳаракатлари, имо-ишоралари, оҳанги ва белгиланган баён ритмикаси эртакни кичик тингловчилар учун янада тушунарли қилади. Н.С.Карпинская эртакни «кўрғазмали фаол

¹ А.Суюмов. Болалар адабиёти: Педагогика ва мактабгача тарбия билан юртлари ҳамда маданий оқартув техникумлари учун қўлланма. -Т.: Ўқитувчи, 1973. - 21-бет.

метод» деб атайди¹.

Матнни ўқиб беришдан олдин унинг сарлавҳаси айтилади ва болалардан шу номдаги эртакни эшитган-эшитмаганликлари сўралади.

Шубҳасиз, болаларга хос бўлган ташаббускорлик, билган нарсалари ҳақида ўз ўртоқлари билан бўлишиш истаги мавжудлиги туфайли кўпгина ижобий жавоблар олиш мумкин.

Сарлавҳа асосида эртакнинг нима ҳақида эканлигини айтиб бериш сўралади. Мақсад шуки, биринчидан, сарлавҳа ёрдамида болаларни ўйлашга мажбур этиш, иккинчидан, эркин мулоқотга қатнаштириш. Улар кўпинча ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган ҳолда қаҳрамонларга тавсиф бера бошлайдилар. Масалан, Зумрад - меҳнатсевар қиз. Қиммат эса ялқов. Бундай суҳбатлар болаларда кўпроқ эртак тинглаб бориш керак, экан деган хулосанинг шаклланишига олиб келади.

Мактабгача ёшдаги болалар битта эртакни қайта-қайта эшитишни ёқтирадилар. Шунга кўра ҳам уни бир марта эмас, бир неча марта ўқиб бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда тарбиячи: «Болалар, эртак ёқдимиз? Мазмунини тушундингларми? Яна бир марта ўқиб берайми?» деб муурожаат этиб туриши керак.

Одатда, айрим тарбиячилар эртакни биринчи марта эшиттирганидан кейин болаларга саволлар бериб, жавоб олишга интиладилар. Бироқ бунга кичкинтойлар ҳали етарлича тайёр бўлмайдилар. Чунки болалар эртак мазмунини юзаки тушунган бўлишлари мумкин. Шунинг учун дастлабки идрокни чуқурлаштириш мақсадида болаларни эртак мазмунига олиб кириш лозим бўлади. Бунга ёрдам берувчи усуллардан бири расмлар (иллюстрациялар) орасидан керагини, яъни эртак кетма-кетлигини сақлайдиган ва мазмунига кўпроқ мос келадиганини танлаш даркор.

Бундан ташқари, турли мавзуга тегишли эртак қаҳрамонлари

¹Н.С.Карпинская. Художественное слово в воспитании детей: ранний и дошкольный возраст. – М.: «Педагогика», 1962.-152с. 13-с.

тасвирланган расмлар (иллюстрациялар) танланилиб, навбат билан стол олдига келган болалардан эртак мазмунига мос келадиган расмларни танлаш таклиф этилади. Расм идрокни яна ҳам чуқурлаштиради. Болалар эртак тинглаш пайтида кўз олдиларига келтиришга улгурмаган жиҳатлар: қаҳрамонларнинг кийинишлари, ўзларини тутишлари ва бошқа ҳолатлар расм ёрдамида жадал англанади.

Мактабгача ёшдаги болаларга эртак асосида расмлар чизишни ҳам топшириш фойдали. Расм чизиш пайтида болада ахборот етишмаслиги сезилади. У тарбиячидан баъзи нарсаларни сўраб билишга интилади. Натижада эртак мазмунига янада чуқурроқ кириб бориш учун имконият пайдо бўлади. Шу боис эртак асосида бола томонидан чизилган расмларда ахборот кўпроқ бўлади. Улар чизган расмларга чуқур назар ташланса, унинг мазмуни, тасвирнинг тавсифи, ифодалилиқ воситалари таҳлил қилинса, болага қайси эртак қаҳрамони ёққани, унда қандай ҳис-ҳаяжон уйғотганини билиш мумкин.

Эртакнинг болаларда туғилаётган ҳис-ҳаяжонга таъсири нечоғлик жадал бўлса, улар чизган расм шунчалик қизиқ ва ранг-баранг бўлади. Бундан ташқари, болалар ўзлари чизган расмларни (одам, ҳайвон) қирқиб олиб эркин мавзуларда ўйин ўйнашни маъқул кўрадилар.

Катталар болаларга эртак ўқиб бериш мобайнида эртак элементлари орқали уларнинг атроф-муҳит ҳақидаги тасаввурларини кенгайтирган ҳолда образли тафаккурининг ўсишига маълум даражада таъсир этадилар. Секин-аста боланинг ўзи ҳам бу жараёнда иштирок эта бошлайди, яъни аввал расмларни томоша қилади, сўнгра овозга тақлид қилиш орқали эртак қаҳрамонларининг номини айтишга, таниш жумлаларни давом эттиришга ҳаракат қилади ва, ниҳоят, эртакни қайта сўзлаб беради.

Кейинги жараёнларда у бир неча эртакни қиёслаш, таққослаш, эртак қаҳрамонларига тақлид қилиш ва тавсиф бериш, мавзули йўналишда ўзгаришларни сезиш қобилиятига эга бўлади.

Эртақнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, қаҳрамонлардан бири ижобий, иккинчиси салбий бўлади. Асар қаҳрамони кучли ва жасур бўлса, у атроф оламни гўзаллик билан бойитади. Албатта, кучли бўлиш учун гавдали одам, паҳлавон бўлиш шарт эмас. Кичкина болалар ҳам кучли ва жасур бўлишлари мумкин. Эртақда митти типратикон ҳам саховатли, қалбан мард, тиришқоқ бўлгани учун кучли ва жасур қаҳрамонга айланади.

Эртақ ўқиб бўлингандан кейин болаларни умумлашма, хулоса чиқаришга ундаш, «Агарда сен унинг ўрнида бўлганида нима қилган бўлар эдинг? Сенингча, эртақ қаҳрамони яхшими ёки ёмонми? Агарда у қилиши керак бўлган ишни бажара олмаганда нималар юз бериши мумкин эди?» каби саволлар билан эркин мулоқотга чақириш уларнинг фаоллигини янада оширишга ёрдам беради.

Тарбиячи томонидан маҳорат билан етказилган эртақлар болада кўтаринки, қувноқ кайфиятни юзага келтиришга, кичкинтой билан ҳис-ҳаяжонли, дўстона мулоқотни ўрнатишга, сездирмай, осонлик билан тарбиявий таъсирни ташкил этишга, атроф-муҳит ҳақидаги билим ва маълумот заҳираларини самарали тўлдиришга имкон яратади.

Мактабгача ёшдаги болалар бадиий матн билан асосан эшитиш орқали танишадилар. Шу боис асосий диққатни матнни ифодали ўқиш маҳоратига, керакли жойларда мантикий урғу бериш, тўхташларга амал қилиш, шунингдек, матнни қабул қилишга ёрдам берадиган рангли иллюстрациялар танлашга қаратмоқ лозим.

Мазкур ёшда болалар ҳамма нарсани тўғридан тўғри қабул қиладилар. Шунинг учун таклиф этилаётган иллюстрациялар имкони борича ҳаётга мос (реалистик) бўлиши, яъни қуён бўридан катта бўлмаслиги, қарға чумчуққа ўхшаб қолмаслиги лозим ва ҳоказо.

Агарда бола саволларга жавоб бериш ва матнни диққат билан эшитиш қобилиятига эга бўлса, демак, унинг нутқи меъёрида ривожланаётган

бўлади. Матн билан ишлаш икки босқичда олиб борилиши керак: дастлаб болалар битта матнни бир неча кун давомида эшитадилар (бунда қабул қилишдаги яхлитлик сақланиши учун матнни ҳар гал охиригача ўқиш лозим), сўнгра матн юзасидан бериладиган саволлар ҳам, жавоблар ҳам ҳар хил бўлиши керак.

Нутқ ўстириш ҳақида гапирилар экан, камида икки ҳолатни ҳисобга олиш зарур бўлади. Биринчидан, одатда, бола эшитганларининг ҳаммасини хотирада сақлаб қола олмайди ва ҳар бир қайта тинглаш жараёни унга эртакнинг янги қирралари билан танишиш имконини беради. Иккинчидан, мактабгача ёшдаги болага ахборотнинг ўзи эмас, балки самарали ахборот олиш жараёни, шу жараённинг модели муҳимдир.

Таниш бўлган адабий матнни ўқиётган ёки яхши эслаб олган матнни ёдга тушираётган киши ахборотни қабул қилиш каналлари орқали бошқатдан узатади, тасодифий жараён таҳлилини қайта моделлаштиради ва бунга мос келадиган рағбатлантириш тизимини қайта ишга туширади.

Эртак мазмунини қайта ҳикоя қилиш жараёнида болаларда оҳангга (ифодалиликка) эътибор бериш малакасини шакллантириш лозим. Бунда эртак қаҳрамонларининг овози қандай бўлиши мумкинлиги ҳақида суҳбат ўтказиш йўли билан, уларда тегишли билим ҳосил қилиш талаб этилади.

«Эртак нимаси билан бизни қизиқтиради?» деган савол туғилади. Биринчидан, тимсолга айланиш орқали болалар ҳайвонларнинг хулқ-атвори ва юриш-туриши, нутқи, ҳаракати, овози, имо-ишоралари билан кенгроқ танишадилар. Иккинчидан, эртакка киритилган шеърларни ифодалиликка риоя қилиб айтиш, уларни куйлаш болаларнинг товушлар талаффузини эгаллашлари, мусиқий билимларини ривожлантиришлари осон кечади. Учинчидан, сахналаштиришда биз асосий мақсадга: мулоқот қилиш қобилиятини ривожлантириш ва овоз бериш, тегишли оҳангни танлаш орқали ифодали нутққа эришамиз.

Болаларнинг сўз бойлигани ошириш мақсад қилиб олинар экан,

албатта, эртаклар тасвирланган расмлар асосида суҳбатлар уюштирилади. Расм асосида суҳбатда эътибордан четда қолган жойларга турли йўналтирувчи саволлар орқали болалар диққатини қаратмоқ лозим. Масалан, «Шолғом» эртаги асосида болаларга қуйидаги саволларни бериш тавсия этилади: Шолғомни биринчи бўлиб ким тортди? Чол кимни чақирди? Кампир кимнинг орқасидан турди? Кампир кимни чақирди? Кампирнинг олдида ким турибди? Кампирнинг орқасида ким турибди? Эртакда яна нималар содир бўлди? Ҳаммалари биргаликда шолғомни тортиб олодиларми? Бу эртакда кимнинг бўйи энг баланд? Кимнинг бўйи энг паст? ва ҳоказо (1-илова).

Бундан ташқари, эртакларнинг мазмунини ҳикоя қилишга ўргатиш, шу жараёнда болаларнинг сўз бойлигини ошириш ишини тасвирий фаолият ҳамда лой иши билан узвийликда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Масалан, лой ишида айиқ, илон, тошбақа, куён, уйча каби эртак персонажларини яшаш орқали болаларда сезиш ва идрок қилиш тажрибаси, тасаввур, хотира, диққат ривожланади, ақлий қобилияти янада камол топади. Шунингдек, кичкинтойнинг нутқий фаоллиги ортиб, нутқни тўғри тушуниш малакаси мустаҳкамланади.

Юқоридагиларни назарда тутган ҳолда, эртаклар асосида болаларнинг сўз бойлигини ошириш юзасидан қуйидаги усул ва таълимий ўйинларни қўллаш тавсия этилади:

1. «Пиктография» таълимий ўйини. Мазкур ўйинни ташкил этишдан асосий мақсад болаларни асар матни асосида чизилган пиктография бўйича бошланган эртакни давом этгиришга ўргатиш.

2. «Нима ортиқча?» ўйини. Эртак қаҳрамонларидан қайси бири бошқа мавзуга тегишли эканлигини топиш (2-илова).

3. «Кластер» усули.

• Эртакнинг асосий мавзуси ўртага жойлаштирилади. Мавзу асосида эртак қаҳрамонларини топиб, мавзу атрофига доира шаклида қўйиб чиқиш

талаб этилади.

- Эртақ қаҳрамонларидан бири марказга жойлаштирилиб, унинг юриши, овози, ҳаракати, озикланиши, яхши-ёмонлиги, ранги, катта-кичиклиги ҳақида тавсифлаб бериш вазифаси топширилади.

- Қаҳрамонларнинг суратлари доира шаклида ёпиштириб чиқилади ва эртақ қайси мавзуга хос эканлигини аниқлаб марказга жойлаштириш таклиф этилади (3-илова).

4. Болалардан эртақни расм асосида бошлаш ёки давом эттириш талаб этилади.

5. «Ким қайси эртақда яшайди?» ўйини.

6. Эртақдан бирор парчани ёддан ифодали айтиб бериш.

7. Эртақ асосида расм чиздириш.

8. «Менинг севимли эртақ қаҳрамоним» мавзуида лойдан персонажлар ясаш.

9. Эртақларни сахна кўринишида ташкил этиш.

10. Расмда акс эттирилган эртақ қаҳрамонини таърифлаш (4-илова).

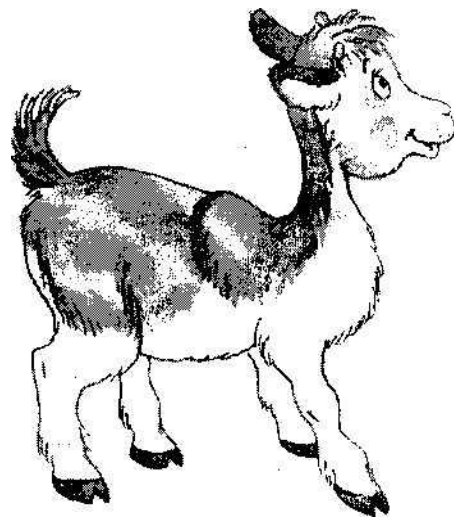
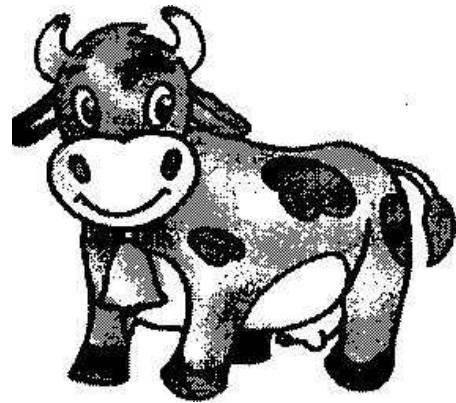
11. Икки мавзудаги эртақдан битта эртақ яратиш (5-илова).

12. "Пантомимо" ўйини. Болалар доира шаклида жойлашадилар. Уларга расмлар тарқатилади. Ҳар бир боладан эртақ қаҳрамонларининг юриш-туришларини бажариб кўрсатиш талаб этилади. Қолган болалар эса қайси қаҳрамон роли ўйналаётганлигини топишлари керак.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, эртақ юзасидан олиб бориладиган ишларни илғор педагогик технология асосида ташкил этиш орқали тарбиячи самарали равишда болаларнинг сўз бойлигини ошириш, нутқини ўстириш, тафаккурини ривожлантиришга эришади.

1-илова

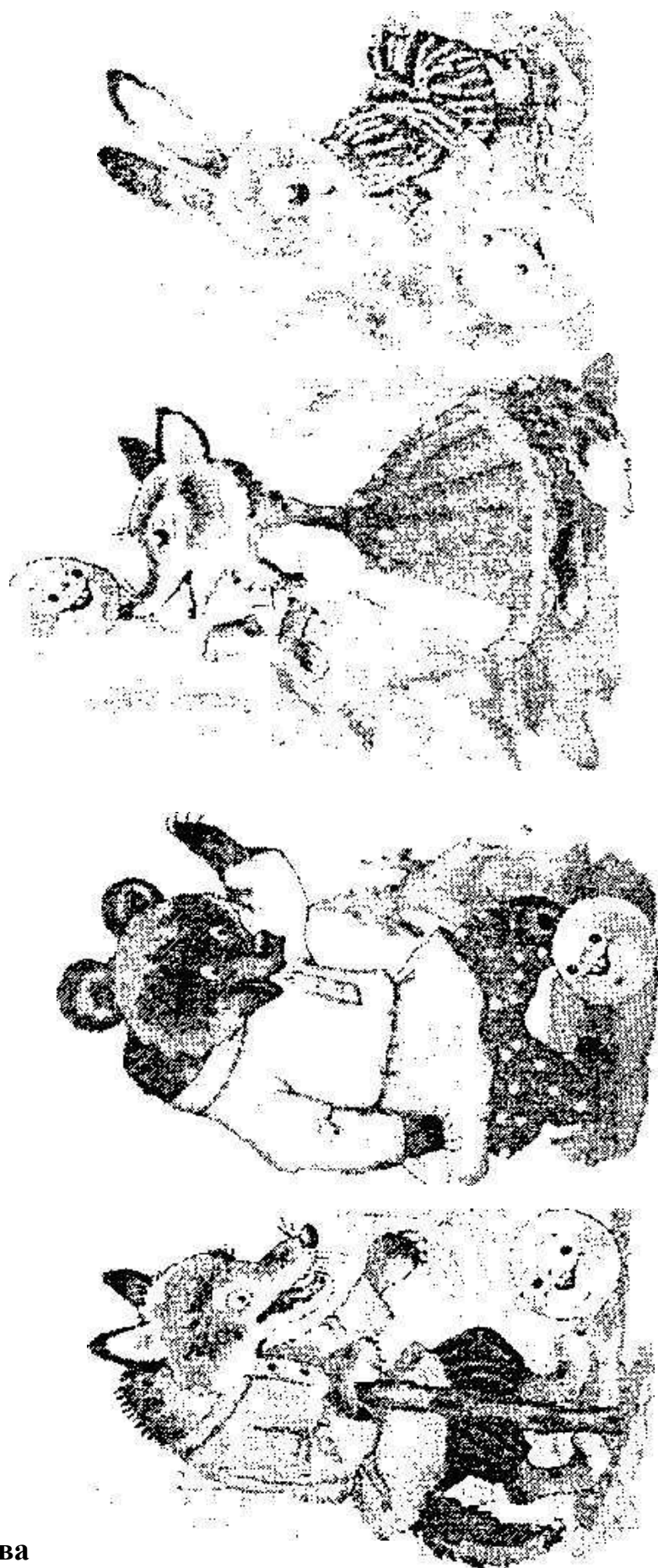

З-илова

?

4-илова

5-илова

